

Jussi Omaheimo

Alexandre Kojève & 1900-luvun ranskalainen filosofia

Alexandre Kojève (1902–1968) oli Pariisiin kotiutunut venäläisemigrantti, jonka sanottiin lukevan Hegeliä siinä missä muut Tinttiä. Vaikka Kojève itse ylpeili aivan muista voitoistaan, hän vaikutti ratkaisevalla tavalla 1900-luvun ranskalaiseen filosofiaan.

Aleksandr Vladimirovitš Koževnikov tunnetaan nimellä Alexandre Kojève. Kojève pakeni nuorena Venäjältä valankumousta, koska hän ei olisi porvarillisen syntyperänsä vuoksi päässyt opiskelemaan yliopistoon. Mutta Venäjän vallankumouksen johtajat tekivät vaikuttavaa maailmanlaajuisia pr-työtä Hegelin puolesta. Kojèven ensimmäiset kokemukset G. W. F. Hegelin tulkitsemisesta liittyivät Venäjän vallankumouksen konkreettisiin tapahtumiin.

Kojève pääsi yliopistoon Saksan Heidelbergissä, ja opiskeli Karl Jaspersin (1883–1969) valvonnassa. Hän oli kiinnostunut lähinnä luonnontieteistä ja itämaisista kielistä. Väitöskirjansa hän kirjoitti Vladimir Solovjovin (1853–1900) uskonnollisesta filosofiasta. Solovjovin hegeliläinen ajattelu edustaa venäläiselle filosofialle tyypillistä synteisiä käytännön tavoitteiden ja teoreettisen ajattelun välillä. Se on myös esimerkki venäläisen filosofian yhteisön merkitystä painottavasta tavasta lukea läntisiä ajattelijoita. Samoin kävi Venäjällä myös Karl Marxin (1818–1883) teksteille.

Solovjovin mukaan historia on ajassa tapahtuvan

muutoksen merkityksen löytämistä ja antamista. Solovjov tarkastelee absoluuttia kahdesta näkökulmasta: se on yhtä aikaa ”Jumalan työtä” ja ajan ulkoinen kriteeri sille itselleen. Useat Solovjovin painotukset näkyvät Kojèven ajattelussa. Kojèven voi esimerkiksi sanoa toistelevan sitä, ettei ihmisten toiminnan ymmärtämiseksi tarvita atemporaalista kriteeriä.

Väitöskirjansa valmistumisen jälkeen Kojève kierteli jonkin aikaa Italiassa taidehistoriaan tutustuen, kunnes saapui lopulta Pariisiin. Filosofien keskuudessa Kojève on kuulu Pariisissa vuosina 1933–1939 pitämistään luennoista G. W. F. Hegelin (1770–1831) *Hengen fenomenologiasta* (*Phänomenologie des Geistes*, 1807). Puitteiltaan luennot eivät olleet mitenkään merkittävä tilaisuus: ne pidettiin sivussa Sorbonnen pääyliopistosta, kuulijoita oli yleensä tusinan verran ja kurssilaisiksi värvättiin jopa osallistujien aviopuolisoja.

Kojèven luentojen vaikutusvaltaisuus otetaan yleensä huomioon, mutta silti on aivan tavanomaista todeta Kojèven tulkinneen Hegeliä väärin. Keskeisiä Kojèven ajattelulle ovat kuitenkin juuri tiedon, propagandan ja totaliteetin kysymykset, mikä tarkoittaa myös vastaamista siihen, mitä tarkoittaa väittää ”jonkun todella sanoneen”

jotain.² Tämä tulee selkeästi esille myös tähän lehteen suomennetussa Kojèven kirjeessä Tran Duc Thoalle.

Kojèven luennot *Hengen fenomenologiasta* ovat yksi 1900-luvun filosofian tärkeimmistä tapahtumista. Ne tekivät Kojèvesta Ranskassa ylitsepääsemättömän ”Hegelin valloittajan” ja ranskalaisen filosofian suuren taustahahmon. Kurssia seurasivat ainakin yhteiskuntatieteilijä Raymond Aron, Georges Bataille, André Breton, Roger Caillois, Jean Desanti, jesuiittaisi Gaston Fessard, Pierre Klossowski, Alexandre Koyré, Jacques Lacan, talouspoliitikko Robert Marjolin, Maurice Merleau-Ponty, Raymond Queneau, Tran Duc Thao ja Eric Weil. Todennäköisesti myös Emmanuel Lévinas kävi paikalla. Tunnetun kaskun mukaan Jean-Paul Sartren olisi kannattanut osallistua kursseille.

Vailla älyllisen ilmaston vetoapua ja kulttuurillista tilausta kurssi ei kuitenkaan olisi menestynyt.

Hegel saapuu Ranskaan

Vincent Descombes toteaa johdantoteoksessaan moderniin ranskalaiseen filosofiaan, että tärkein syy ranskalaiseen Hegel-mullistukseen oli se, että bolševikkijohtajat, etenkin Lenin, vetosivat Hegel-tutkimuksen tärkeyteen. Toiseksi suurimmaksi syyksi hän nimeää Alexandre Kojèven.³

Ensimmäisen maailmansodan jälkeen Hegel otettiin Ranskassa vastaan ei-akateemisenä konkreettisen pelastajana, joka yhdisti jokapäiväisen elämän ja filosofian sekä radikalisoi humanismin. Hegel nähtiin ”asioihin itseensä” tarttuvana fenomenologina. Hegelin filosofian ajateltiin ylittävän ainoastaan sanallisesti ilmaistavan filosofian ja toisaalta yhdistävän eriytyneet kielenkäyttötavat yhteen yhteiseen kieleen. Hegelistä tuli yhteinen nimittäjä ja alkuperä monille ajattelijoilta ja filosofisille liikkeille.⁴

Vastarintaliikkeen kumoustoimintaan osallistuneille ranskalaisille Marxista tuttu suoraviivainen internationalismi tuntui tehokkaalta vastalääkkeeltä fasismille. Hegel vastasi sodassa ideologiaa ja konkreettisia menetyksiä kokeneen hyvin toimeentulevan nuorison haluun saavuttaa sosialistinen yhteiskunta älyllistetyin marxismilla.⁵

Ranskassa oltiin kyllästyneitä porvarillisen ja rationaalisen ranskalaisen filosofian umpikujiin. Akateemisen bergsonismin, uuskantilaisuuden sekä modernin luonnontieteen katsottiin selittävän maailmantilannetta erityisen kehnosti. Oma kansallinen idealistis-rationalistista selkeyttä korostanut Descartesin perintö haluttiin syrjäyttää. Kojève saapui Pariisiin juuri kun oli Bergsonin vuoro tulla heitetyksi pesuveden mukana ulos.

Alexandre Koyré

Sen jälkeen kun Alexandre Kojève oli saapunut Pariisiin hän aloitti Hegel-luentonsa tuuraamalla toisen venäläisen, historian- ja tieteenfilosofiastaan tunnetun Alexandre Koyrén (1892–1964) luentoja Hegelin historianfilosofiasta. Kojèven tavoin Koyrén Hegel-tulkinnassa esille nousee antropologinen ja dialektinen ym-

märrys historiasta. Kehitys voidaan ymmärtää maailman, ei ikuisuuden, valossa. Koyrén näkemyksessä historia ei ole epävarmaa: tieteellinenkin totuus löydetään aina vain historiallisesta maailmasta.⁶

Koyrélle Hegelin dialektiikka on fenomenologiaa, ei teesi-antiteesi-synteesi -analyysia. Koyrén tulkinnassa kieli ja negatiivisuus nousevat keskeiseen asemaan Hegelin filosofiassa. Koyrén mukaan Hegel joutuu puhumaan, muttei voi puhua kielestä, koska kieli on dialektinen voima ja dialektiikan voima.⁷ Kojèven mukaan tämä ei johda hiljaisuuteen, vaan Hegelin järjestelmän ateistisen kehämäisyyden ytimeen, siihen, että puhujan on puheessaan paljastamansa annetun lisäksi puhuttava itsestä puheessaan annettua paljastavana sekä itse annettua puhuvana puhujana.⁸

Kielen ja negatiivisuuden kysymyksissä Kojève paikkaa Hegelin puutteita Martin Heideggerin (1889–1976) *Sein und Zeit*illa (1927; *Oleminen ja aika*, 2000). Kojève korvaa Hegelin luonnon dialektiikan kosmiseen (luonnolliseen) aikaan perustuvan kuoleman absoluuttisen herruuden analyysin heideggerilaisella kuolemanpelon analyysillä.⁹ Kojèven näkemys negatiivisuudesta, kuolemasta ja kielestä vaikutti merkin ja diskurssin käsitteiden muodostumiseen myöhemmässä filosofiassa. Hegel-luentoja kappale ”L'idée de la mort dans la philosophie de Hegel” on Ranskassa luetuin Kojèven teksti. Siitä ovat Hegel-asiantuntijoiden lisäksi olleet kiinnostuneita esimerkiksi Maurice Blanchot (1907–2003) ja Georges Bataille (1897–1962).¹⁰

Kojèven kieleen ja negatiivisuuteen johdatellut Koyré kuului niiden harvojen ihmisten joukkoon, joita Kojève elämänsä aikana kiitteli.¹¹ Kurssinsa alkaessa Kojève jatkoikin melko suoraan Koyrén esittämää Hegel-tulkintaa¹², jota voi kuvailla rohkeaksi ja valaisevaksi. Kojève pyrki kuitenkin valaisemaan ihmismuodon syväpremisestä vielä läpikotaisemmin. Esimerkiksi Tran Duc Thao -kirjeessään Kojève kertoo, että yksi näistä edistysaskeleista oli ”halun halun” idean muotoileminen. Tämän ajatuksen parissa Jacques Lacan (1901–1981) myöhemmin työskenteli.¹³

Jean Wahl

Hegel-harrastus Ranskassa ei ollut pelkästään venäläisten varassa. Jean Wahl (1888–1974) oli käsitellyt Hegeliä vieraantumisen ja kriisin kokemuksen teologina jo 1929 julkaistussa teoksessaan *Le malheur de la conscience dans la philosophie de Hegel*. Keskeiseksi teemaksi Wahl nosti ”onnettoman tietoisuuden”.

Wahlin neronleimauksena oli lähestyä Hegeliä tämän varhaisten kirjoitusten kautta, ja niin hän mursi ennakkoluuloja siihen asti abstraktina systeemin ja logiikan filosofina pidetyn Hegelin ympäriltä. Hegelistä tuli eksistentiaalinen ja teologinen historianfilosofi, joka olisi voinut kirjoittaa vaikkapa Kierkegaardin kirjat.

Wahl piti Kojèven Hegel-tulkintaa vääränä, mutta kiinnostavana. Wahlin mukaan Kojèven virheenä oli tehdä absoluuttisesta totuudesta Hegelin järjestelmän keskeinen asia.

Jean Hyppolite

Kojèven kanssa samaan aikaan Pariisissa Hegeliä teki tunnetuksi ranskalainen Jean Hyppolite (1907–1968). Hyppoliten tunnollista ja varovaisehkoa tulkintaa¹⁴ arvostetaan Hegel-tutkijoiden piirissä. Ajan hengelle keskeiset kysymykset ovat tärkeitä myös Hyppolitelle. Hyppolite kuitenkin jättää vastaamatta esittämiinsä kysymyksiin. Tapahtuu lähes päinvastoin kuin Kojèven Hegel-luennoilla, joilla koko maailmanhistoria tuntui saavan merkityksen. Hyppoliten vaimon väitetään jopa kertoneen, ettei Jean uskaltanut käydä Kojèven luennoilla, koska pelkäsi vaikuttuvansa niistä.¹⁵

Myös Hyppolite lähti liikkeelle Hegelin radikaalista historismista: vapaus on historian etenemistä vailla yksilön ylihistoriallista varmuutta. Toisen maailmansodan jälkeen Hyppolite kääntyi heideggerilaisempaan näkemykseen, jonka mukaan oleminen edelsi aikaa.

Kojèvelle vastaavanlainen kontemplatiivinen käänne ei ollut mahdollinen. Vaikka Heidegger esittää ateistisen fenomenologian perusteet, on hän silti väärässä unohtaessaan työn ja tunnustustaistelun itsetietoisuutta konstituoivan merkityksen. Symmetrisesti Marx puolestaan muisti kyllä viimeksi mainitut, mutta hän ei koskaan ymmärtänyt kuoleman merkitystä eikä siten vallankumouksen perimmäistä ja välttämätöntä verisyyttä.¹⁶

Hyppolite vaikutti akateemisen asemansa vuoksi laajaan tulevien älykköjen yleisöön. Hyppoliten oppilaita olivat mm. Michel Foucault, Louis Althusser, Jacques Derrida ja Gilles Deleuze. Hyppoliten toisen maailmansodan jälkeen ranskaksi kääntämän *Hengen fenomenologian* lukijakunnan Kojève ja Hyppolite loivat yhdessä.

Maailmansotien pettymys

Hyppoliten heideggerilainen käänne muistutti usean muunkin ajattelijan sotienjälkeisiä valintoja. Sotaa edeltänyt ”sankarillinen hegelianismi” oli elänyt historian muutoksenhalun ja edistyksen valossa. Toisen maailmansodan pettymysten vuoksi näkemykset muuttuivat.

Kojèven kovaksikeitetylle hegeliläisyydelle maailmansota ei antanut aihetta mielipiteiden muuttamiseen: historian edistys tarkoitti teuraspenkkiä. Vaikka historian ymmärtämiseksi riittävä itsetietoisuus oli Kojèven mukaan saavutettu jo aiemmin, oli poliittisen todellisuutensa aika päiviä sitten menettäneiden kansallisvaltioiden viimeiset kouristukset käytävä läpi.¹⁷

Monista ranskalaisfilosofoista poiketen Kojèvella ei myöskään ollut missään vaiheessa harhaista käsitystä Stalinin tekemisistä: hieman asiaa yksinkertaistaen hän ajatteli Stalinin tekevän 20 vuodessa samat modernisaation vaatimat ihmissiirrot ja harvennukset, joihin Pohjois-Amerikassa oli kulunut 120 vuotta.¹⁸

Tästä huolimatta Kojève muutti historian lopputilan kuvaustaan. Sotaa edeltäneillä Hegel-luennoillaan Kojève oli esittänyt nk. Etelä-Kalifornia -skenaarion, jonka mukaan ihmisen tarpeiden tyydyttyminen saa ihmisyden palautumaan eläimellisyyteen. Myöhemmin hän

kuitenkin lisäsi nk. japanisaatio-vaihtoehdon. Japanissa olikin jo vuosisatoja aiemmin täydellistetty ihmisyyden absoluuttisesti muun muassa seremoniallisen snobismin ja kuoleman ylittämisen avulla. Näitä kojèvelaisia historian loppuja on kommentoitu runsaasti ja niiden perusteella on spekuloitu, tapahtuiko Kojèven ajattelussa suuri käänne tai ilmaantuiko siihen merkittävä ongelma.

Valitettavan harva on tutustunut Kojèven 1943 kirjoittamaan teokseen *Esquisse d'une phénoménologie du droit*¹⁹, jossa taloudellis-instrumentaalisen rationalismin tuottama eläimellinen tyydytyksen tila ei olekaan ainoa kuvaus lopusta. *Oikeuden fenomenologian* valossa Kojèven historian lopun painopisteen muutos Hegel-luennojen alaviitteessä näyttäytyi ei kovin kummoisena käännyksenä.

Eksistentiaalinen marxismi

Maailmansotien pettymysten aiheuttamat muutokset voi jakaa vähintäänkin kahteen asennoitumiseen. Ensimmäistä edustaa ironinen kritiikki, jossa historian lopun nähdään tarkoittavan historiatonta tilaa. Tästä ajatuksesta syntyi paradigma nykyäänkin vaikutusvaltaiselle ranskalaiselle tai postmodernille kulttuurikritiikille.²⁰ Kojève-tulkitsijoiden parissa on ollut trendikästä pitää historian loppua haastavana posthistoriallisena ironiana, mutta Kojèven Hegel-radikalisoinnissa on pikemminkin kyse ateismin viemisestä äärimmillen.

Kojèven opissa aikoinaan ollut Stanley Rosen selittää historian loppua siten, että ihmishistorian ja sen käsitteellisen pohdinnan täydellistyminen on tapahtunut ihmisen käyttäytyessä ikään kuin hän vielä voisi negeerata historiaa tai itseään. Kun ihmisen käsite on täydellistynyt, toimii hän enää tämän käsityksen mukaan.²¹

Toista asennoitumistapaa Ranskassa edusti eksistentiaalisuus. Maailmansodan historiallisesta humanismista ja vapautentietoisuuden kasvun ideasta käännettiin takaisin eksistentiaalisuuden ylihistorialliseen kriteeriin. Ranskalaista eksistentiaalisuutta voisi kuvata pettymyksen porvarin hegeliläisyydeksi: se ei tarjonnut totuutta vaan pikemminkin sen puutetta. Vapaus ei enää ollut yhteisön liikevoima, vaan yksilön sietämätöntä valintaa. Eksistentiaalinen marxismi syntyi tästä pettymyksestä sekä samanaikaisesta tarpeesta ymmärtää edistyneen teollisen yhteiskunnan sosiaalisia oloja, pyrkimyksestä artikuloida erilaisten ryhmien tilanteita tietystä yhteiskunnassa sekä halusta löytää uusi perusta ihmistieteille.

Kojèven, Hyppoliten ja Wahlin tulkintojen myötä marxismi ja eksistentiaalisuus kietoutuivat yksiin. Samalla niiden tunnetuin kärki yhdistyi siihen ranskalaisen älymystön perinteeseen, jossa poliittisesti vaikutetaan ensisijaisesti henkilökohtaisella arvovallalla.

Kojève vaikutti voimakkaasti eksistentiaalisen marxismin syntyyn tarjoamalla sille yhden sen oppikirjoista, mutta henkilökohtaisesti hän ei ollut kiinnostunut filosofista. Kojèven lakonisimpien kommenttien mukaan filosofinen kirjoittelu on olemassa lähinnä tyydyttääkseen herrojen keskinäistä tunnustuksenhalua.²²

Kojèven näkemyksiä on vaikea sijoittaa poliittiselle vasemmiston ja oikeiston akselille, mutta hän oli koko ikänsä avoimesti kommunisti ja stalinisti. Silti – tai juuri siksi – hän kävi eksistentiaalistista marxismia parhaiten edustaneiden vasemmistointellektuellien ja kahvilafilosofien sijaan keskusteluja pappien tai voimakkaitakin ristiriitoja herättäneiden henkilöiden kanssa, esimerkiksi yhdysvaltalaisen konservatiivin Leo Straussin (1899–1973) ja kolmannessa valtakunnassakin toimineen valtio-oikeuden teoreetikon Carl Schmittin (1888–1985) kanssa.

1900-luvun lopun ranskalainen filosofia

Myös Kojèven välillinen vaikutus hegeliläisyyden jälkeiseen filosofiaan on merkittävä. Suuri osa ranskalaisten filosofien uusista ajatuksista syntyi vastareaktion Hegelin totaliteetin järjestelmään, jonka sinnikkäimpänä puolustajana kautta aikain voi pitää Alexandre Kojèvea. Etenkin ”ylimääräisen negatiivisuuden” ongelmasta puhuttiin jo Kojèven kurssien jälkeisillä illallisilla, joilla myös Georges Bataille muotoili ajatuksiaan ihmiselämän perustana olevan ei-tiedollisen alueen kipeästä todellisuudesta. Bataillen kirjoituksissa on esimerkillisesti esillä seuranneen ranskalaisen filosofian kapinallinen huoli transgression mahdollisuuden estämisestä.

Kirjoittajien itsensä mielestä Kojèven aiheuttamat filosofiset kannanotot eivät välttämättä olleet vastareaktioita, vaan ehkä paremminkin kriittistä kehittelyä. Kojèven omasta näkökulmasta filosofien salaseurat tai ulossuljettujen ilmiöiden fenomenologia olivat kuitenkin nostalgista hölynpölyä. Mutta ei pidä hämmentyä, kun ”Kojèven Apollon” Maurice Merleau-Ponty (1908–1961) kirjoittaa Hegelin pyrkineen ymmärtämään irrationaalista ja avasi siten mahdollisuuden Marxille, Nietzschelle, fenomenologialle, saksalaiselle eksistentiaaliselle ja psykonalyyksille.²³

From Russia with Love

Kojèven Hegel-kurssin vaikutusvallasta huolimatta Kojèvea ei Ranskassa ole kiitelty: ei filosofina eikä ranskalaisena. Filosofit ja kirjojen julkaiseminen eivät Kojèvea itseäänkään kiinnostaneet ja myös kansalaisuus oli Kojèveille anakronistista nostalgiaa. Näin oli siitä huolimatta, että Kojève toimi sodan aikana Ranskan vastarintaliikkeessä.

Työuransa Kojève teki virkamiehenä Ranskan hallinnon korkeimmilla paikoilla. Omien sanojensa mukaan Kojève halusi ”nähdä kuinka historia tapahtuu”.²⁴ Eräässä kirjessään hän kirjoitti ”Suezin ja Unkarin olevan Sorbonnea kiinnostavampia ja todellisempia”.²⁵ Työssään hän oli muun muassa vaikuttamassa Euroopan talousalueen perustamiseen ja kolmannen maailman kehityksen tukemiseen. Hegeliläisen viisaan ei enää tarvitse tavoitella viisautta, joten hänellä ei ole muuta tekemistä kuin toimia byrokratian työläisenä, joka saa aikaan asioita immanenttissa poliittisessa todellisuudessa. Tällaisen maallistuneen

jumalan tehtäväksi jää selittää moderni poliittinen tila: historian lopun universaali ja homogeeninen valtio.

Mutta ei Kojèvea tulla näillä näkymin Ranskassa kukittamaan virkamiehenäkään. Vuonna 1999 Ranskan lehdistössä nimittäin julkistettiin tietoja, joiden mukaan Ranskan vastavakoilupalvelun muistiossa todettaisiin Kojèven toimineen 30 viimeistä elinvuottaan KGB:n agenttina.

Viitteet

- Hyviä esimerkkejä Kojèvea kiittelevistä ja parjaavista teksteistä ovat Althusser 1997, 170–172 & Desanti 1954. Akateemisen kirjoittamisen parissa on syntynyt tapa pitää Kojèven Hegel-tulkintaa ”monessa suhteessa harhaanjohtavana” ja osoittaa alaviitteessä tulkinnan vääristyneet piirteet ”perusteettomiksi ja virheellisiksi”. Ks. esim. Lindberg 2001, 189, viite 56. Kojèven historian lopun ajatuksen liittyy Hegelin filosofian korjaamiseen jopa Hegelin filosofialla itsellään. Yksi Kojèven korjaus on nostaa Hegelin syväpremissi ”käsite on aika” keskiöön siten, että myös Hegelin oman filosofian täydellisyys riippuu historiallisen ajan loppumisesta.
- ”Lopultakin kysymys siitä, sanooko Hegel ’todella’ niin kuin sanon hänen sanoneen olisi minusta täysin lapsellinen jos onnistuisin todistamaan kaiken minkä olen sanonut.” Kojève 1990, 34.
- Descombes 1980, 9–10.
- Besnier 1988, 29–42; Butler 1999, 61; Descombes 1980, 11; Merleau-Ponty 1948, 125–126; Roth 1988, 48.
- Poster 1975, 4.
- Koyré 1961, 147–189.
- Koyré 1961, 198–201.
- Kojève 1947, 531–532.
- Myös Hans-Georg Gadamer ajatteli kuoleman olevan absoluuttisen herran ja sillä olevan Hegelille sama rooli tietoisuudesta itse-tietoisuuteen siirtymisessä kuin Heideggerille siirtymisessä epäautenttisuudesta autenttisuuteen. Gadamer 1976, 69. Gadamer toteaa Kojèven Hegel-luentojen tärkeimmän annin olevan siinä, että niissä korostetaan Hegelin Jenan tekstien tärkeyttä yrittäessä ymmärtää Hegelin käsitystä kuolemasta. Gadamer 1976, 66, viite 10. Leo Strauss, Gadamer ja Kojève olivat yhteydessä toisiinsa ja tapasivat ainakin Pariisissa 1933. Strauss 2000, 223, viite 2. Kojèveille Heideggerin *Oleminen ja aika* on Hegelin *Fenomenologian* fenomenologisen antropologian osan ateistinen lukuohje, vaikka ensin mainittu ei mitään uutta *Fenomenologiaan* tuokaan. Kojève 1947, 527, viite 1. Kojèven näkemys on, ettei ihmisluontoa ole olemassa (ks. esim. Strauss 2001, 261). Siksi kyse ei lopulta ole ”aitoudesta”, vaan tunnustetuksi tulemisesta ja tyytymisestä. Marxilaisittain käsitteellistettynä ”orjan positio”, työn ja taistelun kautta ”kuolemaa kohti käymisen” tunne, on historian loputtua jo ylitytty.
- Bataille 1988. Bataille 1998. Blanchot 2001.
- Esimerkiksi Aron 1990, 68.
- Auffret 1990, 235.
- Robert C. Solomonin mukaan Kojève vääristää koko *Fenomenologian* aloittamalla suoraan halusta ja teeskentelemällä, ettei kirjan kolmea ensimmäistä lukua ole lainkaan. Solomonin mukaan Kojèven ”outoon ranskalaiseen tyyliin” ylikorostunut halu sitten turmeli Michel Foucault’n, Jean-Paul Sartren ja Jacques Lacanin. Solomonin mielestä herran ja orjan dialektiikka oli ainoastaan Hegelin pieni kontribuutio aikalaiskeskusteluun luonnon julmuudesta. Solomon 1985, 426. Kojève nosti herran ja orjan dialektiikan Hegelin keskiöön pyrkiessään korvaamaan Hegelin luonnon dialektiikan teologisen aikakäsityksen marxilaisella intersubjektiviisella historialla. Kojèvesta ja Lacanista ks. Borch-Jacobsen 1990.
- Etenkin Hyppolite 1946.
- Heckman 1973, 134.
- Kojève 1947, 575, viite 1; ks. myös viite 9.
- Maailmansodassa Natsi-Saksa todellisti kansallisvaltion käsitteellisen ristiriidan. Kojève 2007, 156–160. Matkalla universaalivaltioon jäljellä oli enää Länsi-Euroopan tilusten järjestelyn kaltaisia puhtaiteita. Aron 1990, 67.

18. Strauss 2000, xxi; Aron 1990, 66.
19. Kojève 1981.
20. Roth 1995, 96–161.
21. Rosen 1987, 98–99. Lyhyesti tiivistettynä: Ihminen irrotti itsensä luonnollisesta maailmasta todellistamalla vapautensa käsitteissä. Itsetietoisuus on itsen käsitteellistä tarkastelemista. Käsite on täydellisen epäluonnollinen ja omnipotentti: se on tavoitettavissa kaikkialla ja sillä voidaan tehdä mitä tahansa. Historian loppu ja viisaus tarkoittavat ihmisen täydellistä käsitteellistymistä. Puhumisen motiivi oli tekojen pohtiminen. Historialla tarkoitettiin sellaisia lauseita joita ei aiemmin ollut sanottu. Historia on loppu, kun on jäljellä enää aiemmin sanotun toistelemista ja kaikki toiminta perustuu jo ilmaistuihin käsitteisiin.
22. Ks. esim. Kojève 2007, 83–127; Kojève 1964.
23. Merleau-Ponty 1948, 63–65.
24. Aron 1990, 67.
25. Strauss 2000, 279–280.

Kirjallisuus

- Althusser, Louis, *Early Writings – The Spectre of Hegel* (Écrits philosophiques et politiques, 1994). Käänt. G. M. Goshgarian. Verso, London 1997.
- Aron, Raymond, *Memoirs: Fifty Years of Political Reflection* (Mémoires. Cinquante ans de vie politique). Käänt. George Holoch. Holmes & Meyer, New York 1990.
- Auffret, Dominique, *Alexandre Kojève – La Philosophie, l'état, la fin de l'histoire*. Grasset, Paris 1990.
- Bataille, Georges, Hegel, l'homme et l'histoire. Teoksessa *Oeuvres complètes Vol XII*, Gallimard, sl. 1988, 349–369.
- Bataille, Georges, *Choix de lettres 1917–1962*. Gallimard, s.l. 1997.
- Bataille, Georges, Hegel, kuolema ja uhri (Hegel, la mort et le sacrifice, 1955). Suom. Hannu Sivenius. Teoksessa Georges Bataille, *Noidan oppipoika*. Gaudeamus, Helsinki 1998, 218–243.
- Blanchot, Maurice, Kirjallisuus ja oikeus kuolemaan (La littérature et le droit à la mort, 1949). Suom. Outi Alanko-Kahiluoto. *Nuori Voima* 6/01, 14–28.
- Besnier, Jean-Michel, *La politique de l'impossible – l'intellectuel entre révolté et engagement*. La Découverte, Paris 1988.
- Borch-Jacobsen, Mikkel, *Lacan – le maître absolu*. Flammarion, Paris 1990.
- Butler, Judith, *Subjects of Desire – Hegelian Reflections in Twentieth Century France*. Columbia University Press 1999.
- Copleston, Frederick C., *Philosophy in Russia – From Herzen to Lenin and Berdyaev*. Search Press, Notre Dame Indiana 1986.
- Desanti, Jean, Hegel, est-il le père de l'existentialisme, *Nouvelle Critique* 56 (1954), 91–109.
- Descombes, Vincent, *Modern French Philosophy* (Le même et l'autre. Quarante-cinq ans de philosophie française (1933–1978), 1979). Käänt. L. Scott-Fox & J. M. Harding. Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- Gadamer, Hans-Georg, *Hegel's Dialectics – Five Hermeneutical Studies* (Hegels Dialektik, 1971). Käänt. P. Christopher Smith. Yale University Press, New Haven & London 1976.
- Heckman, John, Hyppolite and the Hegel Revival in France. *Telos* 16, 1973, 128–145.
- Heidegger, Martin, *Oleminen ja aika* (Sein und Zeit, 1927). Käänt. Reijo Kupiainen. Vastapaino, Tampere 2001.
- Hyppolite, Jean, *Genèse et structure de la Phénoménologie de l'esprit*. Aubier, Paris 1946.
- Kojève, Alexandre, *Introduction à la lecture de Hegel – Leçons sur la Phénoménologie de l'Esprit professées de 1933 à 1939 à l'école des Hautes Études*. Gallimard, sl. 1947.
- Kojève, Alexandre, *The Emperor Julian and His Art of Writing*. Teoksessa *Ancients and Moderns: Essays in the Tradition of Political Philosophy in Honor of Leo Strauss*. Toim. Joseph Cropsey. Basic Books, New York 1964.
- Kojève, Alexandre, *Esquisse d'une phénoménologie du droit*, Gallimard, sl. 1981.
- Kojève, Alexandre, *Le concept, le temps et le discours – introduction au système du savoir*. Gallimard, sl. 1990.
- Kojève, Alexandre, *Historian loppu*. Suom. Saara Hacklin, Tapani Kilpeläinen, Elisa Koponen, Mika Luoma-aho, Jussi Omaheimo & Eetu Viren. Tutkijaliitto, Helsinki 2007.
- Koyré, Alexandre, *Études d'histoire de la pensée philosophique*. Colin, Paris 1961.
- Lindberg, Susanna, Hegelin ja Heideggerin välienselvittely, *Tiede & edistys* 3/01, 177–197.
- Lossky, N. O., *History of Russian Philosophy*. International Universities Press, New York 1951.
- Marx, Karl & Friedrich Engels, *Valitut teokset osat 1–6*. Edistys, Moskova 1979.
- Merleau-Ponty, Maurice, *Sens et non-sens*. Nagel, Paris 1948.
- Poster, Mark, *Existential Marxism in Postwar France*. Princeton University Press, Princeton 1975.
- Rosen, Stanley, *Hermeneutics as Politics*. Oxford University Press, New York 1987.
- Rosen, Stanley, *Metaphysics in Ordinary Language*. Yale University Press, New Haven, 1999.
- Roth, Michael S., *Knowing and History – Appropriations of Hegel in Twentieth-Century France*. Cornell University Press, Ithaca 1988.
- Roth, Michael S., *The Ironists Cage – Memory, Trauma and the Construction of History*. NY Columbia University Press, New York 1995.
- Solomon, Robert C., *In the Spirit of Hegel – A Study of G. W. F. Hegel's Phenomenology of Spirit*. Oxford University Press, New York 1985.
- Solovjov, Vladimir, Tri razgovora o vojne, progresse i konce vsemirnoj istorii, so vklju eniem kratkoj povesti ob antihriste. Teoksessa *Sobranie so inenij Vladimira Sergejevi Solovjova tom X*. Prosvešenie, S.Peterburg 1911–1914, 83–221.
- Strauss, Leo, *On Tyranny (Revised and Expanded Edition Including the Strauss-Kojève Correspondence)*. The University of Chicago Press, Chicago 2000.
- Wahl, Jean, *Le malheur de la conscience dans la philosophie de Hegel*. Rieder, Paris 1929.
- Westphal, Merold, *History and Thruth in Hegel's Phenomenology*. Humanities Press, Atlantic Highlands 1979.